

مقایسه تطبیقی تزئینات معماری مسجد کبود ایروان با مسجد جامع کبود تبریز به مثابه راهبرد فرهنگی

چکیده

گستره وسیع جغرافیای جهان اسلامی سبب شده است تا امروزه شاهد وجود آثار متعددی از تمدن اسلامی در مناطق دور و نزدیک باشیم. ارمنستان به‌عنوان منطقه‌ای که همواره محل اختلاف میان حکومت‌های مسیحی و مسلمان بوده است نیز یکی از مناطقی است که آثار مربوط به فرهنگ اسلامی در آن وجود دارد. بررسی وجوه اشتراک این بناها با بناهای تاریخی دور [اسلامی در ایران می‌تواند به مثابه یک راهبرد فرهنگی مورد توجه قرار گیرد. مسجد کبود در شهر ایروان یکی از آثار مربوط به دوره اسلامی است که در این پژوهش با مسجد جامع کبود تبریز مورد بررسی تطبیقی قرار گرفته است. این پژوهش به لحاظ محتوا، با روش توصیفی و تطبیقی انجام پذیرفته است و جمع‌آوری اطلاعات نیز به شیوه کتابخانه‌ای صورت گرفته است. سرانجام برآیند پژوهش پیش‌رو را می‌توان این‌گونه بیان نمود: سبک هنری و نوع تزئینات به کار رفته در دو مسجد مورد مطالعه تقریباً مشابه هستند که ناشی از تأثیر فرهنگ غنی ایران بر مردم ارمنستان بوده است. با این تفاوت که در مسجد کبود تبریز تزئینات ساده‌تر اجرا شده‌اند و همچنین دو بنای مذکور بر پایه‌ی سبک و سیاق مهندسی ایرانی (تیموریان) طراحی و ساخته شده‌اند.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی سبک معماری در مسجد کبود ایروان و مسجد کبود تبریز.
۲. مقایسه تطبیقی تزئینات معماری مسجد جامع کبود ایروان با مسجد جامع کبود تبریز به‌مثابه راهبرد فرهنگی.

سؤالات پژوهش:

۱. چه ارتباطی میان سبک هنری در تزئینات معماری به کار رفته در مسجد کبود ایروان و مسجد کبود تبریز وجود دارد؟
  ۲. در تکوین نهایی مسجد جامع کبود ایروان و تبریز، اتمسفر فرهنگی ایران چگونه و به چه میزان اثرگذار بوده است؟
- کلیدواژه‌ها:** تزئینات معماری، مسجد کبود ایروان، مسجد کبود تبریز، راهبرد فرهنگی.

مقدمه

شناخت و معرفی آثار و بقایای تمدن‌ها و فرهنگ‌های گذشته در کنار سودآوری‌های ظاهری اقتصادی جنبه‌های هویتی و ملی را نیز شامل می‌گردد و معادله‌ی ساده شده‌ی مسأله، که دانش و فنون فقط شامل نگه‌داری و حفاظت می‌شود، تبدیل به معادله‌ای پیچیده شد که شناخت و معرفی آن‌ها تا خصوصی‌ترین شئون زندگی فردی و اجتماعی وارد خواهد شد و در خیلی موارد غفلت و بی‌توجهی باعث شکل‌گیری تنش‌های اجتماعی و سیاسی می‌گردد. در این نوشتار، از منظر تزیینات معماری، دو اثر فاخر میراث معماری ایرانی، یعنی مسجد جامع کبود ایروان و مسجد جامع کبود تبریز مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. این پژوهش در پایان کار خود به چند پرسش، پاسخی منطقی خواهد داد: چه ارتباطی میان سبک هنری در تزیینات معماری به کار رفته در این دو مسجد وجود دارد؟ در تکوین نهایی مسجد جامع کبود ایروان و تبریز، اتمسفر فرهنگی ایران چگونه و به چه میزان اثرگذار بوده است؟ در تزیینات معماری دو مسجد مذکور مطالعه تفاوت‌ها و یکسانی‌هایی دیده می‌شود که باید به صورت جزئی به آن‌ها پرداخته شود. اهمیت و ارزش این پژوهش بیشتر بدان است که به نظر می‌رسد تاکنون مقایسه‌ی چندانی بین تزیینات مساجد مطرح شده صورت نگرفته است و نیاز به مطالعه دقیق بر روی تزیینات این دو مسجد به ویژه شناخت همانندی‌ها و ناهمانندی‌های این دو بنا ضروری به نظر می‌رسد.

از آنجایی که در پیشینه‌ی معماری مسجد ایرانی، اندیشه‌ی به کار رفته در آفرینش معماری مسجد کبود تبریز، هم‌چون تک‌ستاره‌ای است که برای یک‌بار درخشیده و خاموش شده است و نیز مربوط به دوره‌ی تیموری است، از طرفی دیگر مسجد جامع کبود ایروان در اواخر سلسله‌ی زندیه ساخته شده است؛ بدین سبب با وجود در نظر گرفتن تفاوت زمانی که در ساخت این دو بنا وجود دارد فرضیه پژوهش حاضر این است که دو مسجد ذکر شده علاوه بر مشابه بودن در رنگ گنبد، تزیینات معماری مشابه دیگری نیز دارند. حال بر اساس مسئله مطرح شده، نوشتار حاضر قصد دارد با پاسخ به پرسش‌هایی که پیش‌تر ذکر شد، به تحلیل بپردازد. روش تحقیق این نوشتار توصیفی و تطبیقی و ابزار گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای بوده است.

برای مطالعه و شناخت مسجد کبود ایروان و تبریز، می‌توان اطلاعات متنوعی را از منابع مکتوب به دست آورد، منابعی که در هر یک از آن‌ها به طریقی خاص، درباره‌ی شگفتی‌های هنری و معماری این دو اثر به طور جداگانه اظهار نظر شده است و این در حالی است که هیچ‌گونه پژوهشی مبنی بر مقایسه دو مسجد مذکور صورت نپذیرفته است. لازم به ذکر است که تزیینات معماری مسجد جامع کبود ایروان آن‌طور که شایسته می‌باشد مورد مطالعه قرار نگرفته است. بنابراین پیشینه پژوهش پیش‌رو بیشتر تحقیقات و بررسی‌های صورت گرفته از مسجد کبود تبریز می‌باشد. ابتدا به تعدادی از پژوهش‌های صورت گرفته در مورد مسجد جامع کبود تبریز اشاره خواهد شد که در این راستا، به عنوان نمونه، می‌توان به پژوهش و مطالعه سعید مهریار و مهدی رازانی در قالب مقاله با عنوان، "نقدی بر روش‌های حفاظت و مرمت تزیینات در مسجد مظفریه تبریز"، اشاره نمود که به بررسی مرمت‌های مسجد کبود

پرداخته‌اند آنچه که حاصل پژوهش آنان بوده است نشان‌دهنده عدم توازن و وحدت سبکی در اقدامات مربوط به مرمت بنا و تزیینات وابسته به معماری است، که تمرکز اصلی این عدم توازن در تزیینات کاشی‌کاری و سنگ‌های حجاری شده نمایان شده‌اند (مهریار و رازانی، ۱۳۹۱). در پژوهشی دیگر، شهبازی‌شیران و همکاران (۱۳۹۵) به "تحلیل تأثیر اعتقادات عرفان و تصوف بر مضامین و تزیینات کتیبه‌های مسجد کبود تبریز"، پرداخته‌اند که بر اساس یافته‌های خود مشخص کردند از میان رنگ‌ها، دو رنگ آبی لاجوردی (در زمینه کتیبه‌ها) و سفید (در نوشتن خط متن کتیبه) رنگ غالب در تزیینات این مسجد می‌باشد که به لحاظ نمادین، این دو رنگ، با عقاید عرفا ارتباط مستقیم داشته و به نوعی نمودی از اعتقادات عرفا در تزیینات این مسجد به حساب می‌آیند. تحولات مذهبی سده نهم هجری قمری مانند اعتقاد حروفی اندر کنار تصوف و عرفان در تصویرگیری مضامین نقوش و کتیبه‌های این بنا تأثیر بسزایی داشته است (شهبازی‌شیران و همکاران، ۱۳۹۵). حسین‌پور میزاب (۱۳۸۸) نیز در پایان‌نامه خود به "زیبایی‌شناسی معماری و تزیینات دوره تیموری (مطالعه موردی: مسجد کبود تبریز)" پرداخته است و نوع معماری و تزیینات این بنا با تحلیل و بررسی معماری و تزیین در دوره تیموری مورد بررسی قرار گرفته و بناهای دو منطقه دور از هم آسیای مرکزی و آسیای صغیر را برای پی بردن به چگونگی تسلط این تأثیرات در بنای مسجد کبود با هم مقایسه کرده است. نتیجه حاصل نشان می‌دهد که موقعیت مکانی و زمانی مسجد کبود، پیشینه بستر شکل‌گیری آن، تحولات مذهبی و سیاسی و وجود متخصصان بومی مجرب، باعث ظهور شاهکاری این چنین شده است (حسینی‌پور میزاب، ۱۳۸۸). حسین سلطان‌زاده محقق دیگری است که در کتاب "تبریز، خشتی استوار در معماری ایران"، با ارائه‌ی نظریاتی که بخشی از آن‌ها مشابه نظریات یحیی ذکاء است، چنین می‌نویسد «نکته‌ی بسیار مهم در زمینه‌ی طرح معماری این مسجد، با وجود آن‌که طراحی و تزیینات آن، برگرفته از هنرهای تزیینی ایران است، به نقشه‌ی آن مربوط می‌شود که از لحاظ خصوصیات طراحی، ایرانی نبوده و اقتباس از گونه‌ای مساجد عثمانی است» (سلطان‌زاده، ۱۳۷۶: ۱۶۷). مؤمنی (۱۳۹۰)، در تحقیق خود به "بازشناسی مفهوم هویت فرهنگی در معماری مسجد- مدرسه ایران، (مورد مطالعه: دوره قاجار)"، پرداخته است که یافته‌های حاصل بیان‌گر این است که تحولات فرهنگی دوره قاجار غالباً بر طرح کلی موجود در معماری مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار تأثیری غیرمستقیم و بر عناصر معماری این‌گونه بناها تأثیری هم مستقیم و هم غیرمستقیم و بر نقوش کاشی‌کاری و حجاری مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار تأثیری مستقیم داشته‌اند (مؤمنی، ۱۳۹۰). همچنین تعدادی از پژوهش‌های صورت گرفته در مورد مسجد جامع کبود ایروان اشاره می‌شود به عنوان نمونه، می‌توان به پژوهش آندرانیک هویان (۱۳۸۶) در قالب مقاله با عنوان "ایران‌شناسی: اشتراکات و روابط فرهنگی ایرانیان و ارمنیان" اشاره کرد؛ در آخر مقاله از یگانه مسجد ایرانیان (مسجد کبود ایروان) به عنوان میراث فرهنگی مختصر توصیف ظاهری کرده است. وی در مقاله دیگر خود با عنوان "اثر: مسجد کبود ایروان" مختصری از روابط ایرانیان و ارمنیان را ذکر کرده است. سپس به معرفی و توصیف این مسجد از زبان خانم "ژان دیولافوئا" پرداخته است. نویسنده تنها به مشخصات ظاهری بنا بسنده کرده است مانند تعداد شبستان‌ها، ایوان، مناره و ... و از تزیینات معماری بنا غیر از کاشی‌کاری نامی به میان نبرده است.

نتیجه‌گیری

با توجه به این‌که پژوهش پیش‌رو به مقایسه تطبیقی تزیینات و عناصر معماری مسجد جامع کبود ایروان با مسجد جامع کبود تبریز پرداخت کرده است. بنابراین در این راستا پیش از هر اظهار نظری، ابتدا مباحثی در رابطه با معماری تاریخی دو منطقه جدا از هم، یعنی ایران و ارمنستان در قرون مختلف آمده است و سپس به مقایسه‌ی تصویری و ساختاری میان تزیینات معماری به جا مانده از مسجد کبود ایروان و مسجد کبود تبریز پرداخت شده است. البته همان‌طور که پیش‌تر مطرح شد این دو آثار جدا از اختلاف مکانی دارای اختلاف زمانی نیز نسبت به هم می‌باشند در نتیجه مستلزم مطالعه درباره‌ی دوره‌ی زمانی هر کدام به طور جداگانه نیز می‌باشد. که پس از مطالعه و کسب معرفت، مشخص شد شاکله کلی بنای مسجد کبود ایروان به سبک مهندسی ایرانی ساخته شده است اما در مقام مقایسه با مسجد کبود تبریز دارای معماری ساده‌تری می‌باشد. در داخل این مسجد از تزیینات خاصی استفاده نموده‌اند و نیز بیش‌تر ساختاری مینیمال دارد. اما هیئت کلی آن همان‌طور که مطرح شد به وضوح دارای معماری اسلامی- ایرانی می‌باشد که در این راستا پس از مطالعه و حصول شناخت مشخص گردید، عناصر و مصالح کلی بنای مسجد ایروان از نظر فرم، با مسجد کبود تبریز تشابهاتی دارد.

معماران ایرانی سازنده‌ی مسجد کبود تبریز نیز که هنرمندانی از خطه‌ی آذربایجان بودند با کاربست تفکر بومی و فنون سنتی فرم وارداتی (آناتولی) را با عناصر فرهنگ معماری ایرانی درهم آمیختند که حاصل آن جلوه‌ی معماری ایرانی یافت. بنابراین نکته مهمی که وجود دارد آن است که بنای مسجد کبود تبریز نیز از نظر ساختاری، بر پایه‌ی سبک و سیاق مهندسی ایرانی ساخته شده است. از جمله می‌توان به ترکیب هنرمندانه‌ی کاشی معرق و آجر که در دوره‌ی تیموریان به شکوه رسید اشاره نمود. البته با وجود این‌که مسجد کبود تبریز در دوران تیموریان بنا شده است اما پلان غالب آن طرح پلان وارداتی آناتولی می‌باشد با این اوصاف آن‌چه قابل تأمل است این می‌باشد که شیوه‌ی معماری مسجد کبود تبریز نتوانست معماران بعدی را به تکرار و تکمیل فرم آن ترغیب کند. به همین جهت ترکیب ساختاری این مسجد را به ستاره‌ای تشبیه کرده‌اند که تنها برای یک‌بار در افق معماری ایران درخشیده است و عکس آن مسجد کبود ایروان با وجود این‌که متعلق به کشور دیگر و دوره‌ی متأخری نسبت به دوره تیموریان است اما پلان غالب آن همان طرح پلان تیموریان می‌باشد.

با توجه به نتایج حاصل از پژوهش پیش‌رو، می‌توان چنین برآورد کرد که هنرمندان و معماران می‌توانند بنایی متناسب با فرهنگ و اقلیم هر ملتی که قابل درک و استفاده باشد بنا نهند. آن‌ها هم‌چنین قادرند بین جوامع و فرهنگ‌های گوناگون ارتباط برقرار کنند. به طور مثال با بررسی کتیبه‌ها و دیوارنگاره‌های مسجد کبود تبریز و مسجد کبود ایروان نشانه‌هایی از اعتقاد بانیان این دو بنا به خاندان علی ابن ابی‌طالب^(ع) را جلوه‌گر می‌سازد. از این‌رو روشن است که بانیان مساجد مذکور شیعه مذهب بوده‌اند. معماران مسجد کبود ایروان و مسجد کبود تبریز ایرانی بوده‌اند. بنابراین با توجه به این‌که مسجد کبود ایروان در خطه‌ی ارمنستان بنا شده است و مسجد کبود تبریز نیز از معماری آناتولی الگو گرفته است؛ اما محصول نهایی، سیمای معماری ایرانی به خود گرفته است. چرا که هر دو بنا با عناصر فرهنگ معماری ایرانی آمیخته شده‌اند. تشابه کثیر دو مسجد مورد مطالعه غیر از این‌که معماران و بانی هر کدام از آن‌ها ایرانی بوده‌اند، بدین سبب می‌باشد که دو کشور ارمنستان و ایران در طول تاریخ در تعامل گسترده‌ای با هم بوده‌اند و همین امر بستر تأثیر فرهنگ غنی ایران به ارمنستان را فراهم کرده است. به گونه‌ای که می‌توان ادعا نمود

اسلوب معماری مسجد کبود ایروان در مقابل مسجد کبود تبریز ایرانی تر می‌باشد. به بیان بهتر تطابق مسجد کبود ایروان با فرهنگ ایران بیشتر می‌باشد چرا که همان‌طور که پیش‌تر شرح داده شد، مسجد کبود تبریز به علت تأثیرپذیری از پلان معماری آناتولی دارای اسلوب خاصی از معماری است که تنها مختص این بنا می‌باشد و همانندی ندارد. در نهایت باید اذعان داشت آن‌چه سبب تلفیق و وحدت فرهنگی بین دو ملت ایران و ارمنستان شده است، و با وجود مرزهای سیاسی و قومی بین دو ملت مذکور و همچنین فراز و نشیب‌هایی که در طول تاریخ بین روابط آن‌ها وجود داشته، تمدن اسلامی بوده است. به گونه‌ای که در نوشتار حاضر عناصر فرهنگی اسلامی (مذهب شیعه) مانع از افول کامل روابط دو ملت مذکور شده است. از این‌رو اهمیت و جایگاه هنر (معماری) در پویایی این تمدن اسلامی و وحدت فرهنگی اسلامی بسیار می‌باشد.

منابع:

- آراکلیان، واروژان. (۱۳۷۵). "مسجد کبود ایروان"، فصلنامه فرهنگی پیمان، ۱ (۱).
- آیت‌الله‌زاده شیرازی، باقر. (۱۳۷۹). "گزارش: مطالعه و مرمت مسجد جامعه ایروان"، اثر، (۳۱ و ۳۲)، ۳-۱۱۳.
- انصاری، مجتبی؛ نژاد ابراهیمی، احد. (۱۳۸۹). "هندسه و تناسبات در معماری دوره ترکمانان قویونلو-مسجد کبود (فیروزه جهان اسلام)،" کتاب‌ماه علوم و فنون، ۲ (۱۲۹)، ۳۵-۴۵.
- بهرامی‌نژاد، فاطمه؛ کابلی، محمدهادی. (۱۳۹۸). "مهندسی فرهنگی در شکل‌گیری الگوی معماری اسلامی"، مطالعات هنر اسلامی، ۱۶ (۳۶)، ۲۷-۴۶.
- حسینی‌پور میزاب، منصور. (۱۳۸۸). "زیبایی‌شناسی معماری و تزیینات دوره تیموری (مطالعه موردی: مسجد کبود تبریز)"، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته پژوهش هنر، استاد راهنما: سید رسول موسوی حاجی، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- حق‌نظریان، آرمن. (۱۳۸۸). "مسجد ایرانی کبود ایروان"، فصلنامه پیمان، (۵۰).
- رحمانی، جبار؛ جعفرآقایی، محمدرضا. (۱۳۹۰). "ویژگی‌های بنیادین شکوفایی تمدن اسلامی تلفیقی بودن و وحدت فرهنگ"، فصلنامه راهبرد فرهنگ، (۱۴)، ۹۹-۱۱۳.
- رسولی، احسان؛ اعتصام، ایرج؛ متین، مهرداد. (۱۳۹۹). "سبک و تزیین معماری بناهای دوره تیموریان"، مطالعات هنر اسلامی، (۱۶) (۳۷)، ۱-۱۸.
- سودائی، بی‌تا؛ خانی، حسین. (۱۳۹۸). "آرایه‌های نمادین شیعی در مسجد جامع ورامین"، مطالعات هنر اسلامی، ۱۶ (۳۴)، ۴۷-۷۱.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۷۶). تبریز: خشتی استوار در معماری ایران، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شهبازی‌شیران، حبیب؛ حسینی‌نیا، سید مهدی و کاظم‌پور، مهدی. (۱۳۹۵). "تحلیل تأثیر اعتقادات عرفان و تصوف بر مضامین و تزیینات کتیبه‌های مسجد کبود تبریز"، فیروزه اسلام دو فصلنامه پژوهش معماری و شهرسازی اسلامی، ۳ (۴)، ۸۱-۹۶.
- علوی‌نژاد، سیدمحسن و دیگران. (۱۳۸۹). "مطالعه تطبیقی در کاربرد دو اصطلاح تزیینات معماری و دیوارنگاری در منابع هنر اسلامی"، فصلنامه نگره، (۱۵)، ۵-۱۷.

فهرستی، زهرا. (۱۳۸۹). "بررسی آثار تمدن ایرانی- شیعی در منطقه‌ی ارمنستان"، فصلنامه علمی پژوهشی شیعه‌شناسی، ۸ (۱۱)، ۷۰-۱۰۶.

کبیرصابر، محمدباقر؛ مظاهریان، حامد؛ پیروی، مهناز. (۱۳۹۳). "ریخت‌شناسی معماری مسجد کبود تبریز"، دو فصلنامه مطالعات معماری ایران، (۶)، ۵-۲۴.

مطمئن، نوا. (۱۳۸۹)، "بررسی ویژگی‌های طرح، نقش و رنگ در کاشی‌های ترکمانات قراوقیونلو در ایران"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته هنر اسلامی، استاد راهنما: محمد خزایی، دانشکده هنر ادیان و تمدن‌ها، دانشگاه هنر اصفهان. مؤمنی، کوروش. (۱۳۹۰)، "بازشناسی مفهوم هویت فرهنگی در معماری مسجد- مدرسه ایران، (مورد مطالعه: دوره قاجار)"، رساله دکتری رشته معماری، استاد راهنما: محمدرضا بمانیان، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس.

مهربانی‌فر، حسین؛ راموز، وادریس. (۱۳۹۶). "واکاوی مفهوم و نسبت جامعه و فرهنگ در اندیشه جورج لوکاج"، فصلنامه جامعه فرهنگ رسانه، ۶ (۲۴)، ۳۱-۵۰.

مهربار، سعید؛ رازانی، مهدی. (۱۳۹۱). "نقدی بر روش‌های حفاظت و مرمت تزیینات در مسجد مظفریه تبریز"، برگزیده مقالات اولین و دومین همایش ملی کاربرد تحلیل‌های علمی در باستان‌سنجی و مرمت میراث فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

هویان، آندرانیک. (۱۳۸۳). "ایران‌شناسی: اشتراک و روابط فرهنگی ایرانیان و ارمنیان"، فصلنامه مطالعات ملی، ۱۷، ۱۸۵-۲۱۸.

هویان، آندرانیک. (۱۳۸۶). مسجد کبود ایروان، "فصلنامه گلستان هنر"، (۹)، ۱۱۷-۱۲۲.

----- (۱۳۷۹). "جان‌مایه‌های آهنگ آیات در نقش نواهای مسجد کبود"، فصلنامه گلستان قرآن، (۲۰)، ۲۱-۲۶.

یوزباشی، عطیه؛ امامی‌فر، سید نظام‌الدین. (۱۳۹۵). "تزیینات وابسته به معماری امام‌زاده‌های شهرستان دماوند استان تهران. نمونه موردی: امام‌زاده شمس‌الدین محمد^(ع)"، نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، دوره ۲۴، (۳)، ۴۱-۵۲.